

The Role of Education in the Prevention of Social Injuries

(with Emphasis on the Goals, Principles, Methods and Methods of Islamic Education)

Mohsen Farmahini Farahani*

Associate Professor, Department of Educational Sciences, Shahed University, Tehran

Email: farmahinifar@yahoo.com

Abstract

This article tries to depict the role of education in the prevention of social injuries and provide appropriate educational solutions in this regard. In this regard, the research seeks to answer questions such as: What is the general role of education in the prevention of social injuries? What are the educational goals of preventing social injuries? What are the principles, methods, educational methods of prevention of social injuries? In terms of purpose, this research is applied and in terms of research method, it is a qualitative research of inductive content analysis (conventional content analysis), based on which the issues related to educational exposure to social injuries are explained with emphasis on religious principles. One of the important findings of the research is that, from an educational perspective, prevention is the best way to deal with social injuries. Preventive measures As the most important strategy to combat social injuries in the education system, it consists of two parts: first, the approach of preventive activities is: focus on educator awareness, and secondly, strengthening social skills. 10 educational goals, 15 educational principles and 12 educational methods of dealing with social injuries were identified and presented. Then, educational suggestions in the face of social injuries were presented in educational centers. What is certain is that societies that pay attention to the education system as a deterrent and reduction of social injuries have achieved better results. Priorities to be considered in this direction are: Special focus on primary prevention programs in schools along with the design and implementation of the curriculum and prevention curriculum with emphasis on its implementation based on the land management model.

Keywords: education, Islam, injuries, society, culture, prevention, educational methods.

---

*. Date of Reception: 2020/10/13 , Date of Acceptation: 2020/11/28

نقش تربیت در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی (با تأکید بر اهداف، اصول، روش‌ها و شیوه‌های تربیت اسلامی)

محسن فرمهینی فراهانی*

دانشیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه شاهد، تهران

Email: farmahinifar@yahoo.com

چکیده

این مقاله می‌کوشد تا نقش تربیت در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی را به تصویر بکشد و راهکارهای تربیتی مناسب در این رابطه ارائه دهد. در این زمینه، تحقیق به دنبال پاسخ به سؤالاتی از این جمله است: نقش کلی تربیت در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی چیست؟ اهداف تربیتی پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی کدامند؟ اصول، روش‌های، شیوه‌های تربیتی پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی کدامند؟ این پژوهش از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش پژوهش، تحقیق کیفی از نوع تحلیل محتوای استقرایی (تحلیل محتوای متعارف) است که بر اساس آن به تبیین مطالب مرتبط با مواجهه تربیتی با آسیب‌های اجتماعی بر تأکید بر مبانی دینی پرداخته می‌شود. از جمله یافته‌های مهم تحقیق اینکه، از منظر تربیتی پیشگیری بهترین راه مقابله با آسیب‌های اجتماعی است. اقدامات پیشگیرانه به‌عنوان مهم‌ترین راهکار برای مبارزه با آسیب‌های اجتماعی، در نظام آموزشی شامل دو بخش است: نخست از رویکرد فعالیت‌پیشگیرانه عبارت است از: تمرکز بر آگاه‌سازی تربیتی و در مرحله دوم تقویت مهارت‌های اجتماعی. ۱۰ هدف تربیتی، ۱۵ اصل تربیتی و ۱۲ شیوه تربیتی مواجهه با آسیب‌های اجتماعی شناخته و ارائه گردید. در ادامه پیشنهادها تربیتی در مواجهه با آسیب‌های اجتماعی در مراکز آموزشی ارائه گردید. آنچه که مسلم است این است که جوامعی که به نظام تعلیم و تربیت به‌عنوان عامل بازدارندگی و کاهش آسیب‌های اجتماعی توجه دارند، موفقیت مطلوب‌تری را کسب نموده‌اند. اولویت‌هایی را که در این مسیر باید به آن توجه کرد عبارتند از: تمرکز ویژه بر برنامه‌های پیشگیری اولیه در مدارس همراه با طراحی و استقرار نظام آموزش درسی و کمک درسی پیشگیری با تأکید بر اجرای آن مبتنی بر الگوی آمایش سرزمین.

کلیدواژه‌ها: تربیت، اسلام، آسیب‌ها، اجتماع، فرهنگی، پیشگیری، شیوه‌های تربیتی.

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۷/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۰۸

مقدمه

آسیب‌های اجتماعی، مسئله‌ای نگران‌کننده و جزو موضوعاتی است که زیرساخت‌های جامعه را هدف قرار داده است، آسیب‌هایی چون اعتیاد، حاشیه‌نشینی، طلاق و... همگی می‌توانند اساس جامعه را دچار اشکالات و تشنج کنند (رحمانی فضلی، ۱۳۹۵). آسیب‌شناسی اجتماعی مطالعه و ریشه‌یابی بی‌نظمی‌ها، ناهنجاری‌ها و آسیب‌هایی نظیر بیکاری، اعتیاد، فقر، خودکشی، طلاق و... همراه با علل و شیوه‌های پیشگیری و درمان آنها و نیز مطالعه شرایط بیمارگونه و نابسامانی اجتماعی است. به عبارت دیگر، مطالعه خاستگاه اختلال‌ها، بی‌نظمی‌ها و نابسامانی‌های اجتماعی، آسیب‌شناسی اجتماعی است (ر.ک: افلاکی و همکاران، ۱۳۹۳). رهبر انقلاب اسلامی در این زمینه می‌فرماید: «آسیب‌های اجتماعی مانند آسیب‌های طبیعی‌اند؛ مانند زلزله که می‌تواند بنای خانه‌ها را تخریب کند، این آسیب‌ها بنیان خانواده و اجتماع را بر هم می‌ریزد. اگر به موقع شناخته شود و یا پیشگیری شود، احتمال کاهش خسارت‌ها افزایش خواهد یافت، اما اگر نسبت به آن غفلت شود؛ خدای نکرده ممکن است بنای جامعه را متزلزل کند» (مقام معظم رهبری، ۱۳۶۵).

امروزه آسیب اجتماعی که به سرعت در حال گسترش است، بزرگ‌ترین ضربه و خطر برای هر جامعه‌ای محسوب می‌شود و نمی‌توان از کنار آن به راحتی گذشت و هر چند «از نگاه جامعه‌شناسانه، وجود آسیب‌های اجتماعی در هر اجتماع بشری امری طبیعی باشد، اما در شأن کشوری که آرمان «ساخت تمدن نوین اسلامی» دارد، به هر میزان، ولو اندک هم شایسته نیست» (مقام معظم رهبری، ۲/بهمن/۱۳۹۵). دین اسلام تمام گستره وجودی انسان را دربر می‌گیرد و همه نیازهای او را پوشش می‌دهد و بر اساس شناخت ماهیت انسان و توجه به ابعاد گوناگون شخصیت وی، با آگاهی از تمایلات درونی و خواسته‌های ذاتی و طبیعی انسان، اهداف و ارزش‌هایی برای او ترسیم می‌کند؛ اسلام برنامه سالم‌سازی است. این سلامت در سایه تسلیم در برابر مشیت الهی و اجرای دستورات و قوانین حیات‌بخش او به دست می‌آید؛ بنابراین بدیهی است که در همه قوانین و مقررات و برنامه‌ها، اسلام راه را برای آرامش خیال و سلامت روان انسان آماده می‌سازد (بختیاری‌پور و همکاران، ۱۳۹۵). آسیب‌های اجتماعی پدیده‌های واقعی، متغیر، قانونمند و قابل کنترل و پیشگیری هستند (جوکار و همکاران، ۱۳۹۶) و در اکثر جوامع وجود دارند و تأثیر خود را می‌گذارند. اما آنچه جوامع مختلف را در این مورد از هم متفاوت می‌سازد، نوع نگرش این جوامع به علل به وجود آورنده آسیب‌ها و راهکارهای اصلاح و بهبود آن است. یک آفت و آسیب برای جامعه‌ای آسیب و برای جامعه‌ای دیگر، عادی و بهنجار جلوه کند.

اهمیت بحث آسیب‌های اجتماعی در حدی است که مقام معظم رهبری درباره آن می‌فرماید: «برای آن نباید شب روز و شناخت» (۲۹/اردیبهشت/۱۳۹۵) این عملیات جهادی و مقاومت‌سازی اجتماعی (۱۱/اردیبهشت/۱۳۹۵)، همه دستگاه‌ها باید وسط میدان بیایند، همه دستگاه‌ها باید نقش‌آفرینی کنند، هم دستگاه‌های دولتی - منظورم قوه مجریه است - هم دستگاه‌های غیر قوه مجریه مثل مجلس، مثل قوه قضائیه، مثل نهادهای انقلابی. همه باید

نقش‌آفرینی کنند، باید نقش خودشان را، سهم خودشان را مشخصاً پیدا کنند، بفهمند چه هست، و آن سهم را به بهترین وجهی، با شتاب متناسب انجام بدهند (۱۱/اردیبهشت/۱۳۹۵)، یک کار فوق‌عادت انجام بگیرد، یک تلاش مضاعف انجام بگیرد (۱۱/اردیبهشت/۱۳۹۵)، ما باید به این قضیه در سطح جامعه حساس باشیم و به فکر علاج باشیم... در واقع اهتمام ما به وضعیت مردم مثل اهتمام ما به داخل خانواده خودمان باشد (۱۱/اردیبهشت/۱۳۹۵). بحث آسیب‌های اجتماعی موضوعی مهم در عرصه سیاست‌گذاری اجتماعی در کشور ما است. در ماده ۹۷ برنامه چهارم توسعه به موضوعات اجتماعی و آسیب‌های اجتماعی اشاره شده بود همچنین در قانون برنامه ششم توسعه دو ماده به‌طور ویژه به آن اختصاص پیدا کرد؛ بخش ۱۵ برنامه ششم به مبحث «بیمه اجتماعی، امور حمایتی و آسیب‌های اجتماعی» اختصاص یافته است. بر اساس ماده ۸۰ برنامه، دولت مکلف است طبق قوانین مربوطه و مصوبات شورای اجتماعی به منظور پیشگیری و کاهش آسیب‌های اجتماعی، نسبت به تهیه طرح جامع کنترل و کاهش آسیب‌های اجتماعی با اولویت اعتیاد، طلاق، حاشیه‌نشینی، کودکان کار و مفاسد اخلاقی اقدام کند؛ به‌گونه‌ای که آسیب‌های اجتماعی در انتهای برنامه به بیست و پنج درصد (۲۵٪) میزان کنونی کاهش یابد، در یکی از محورهای این ماده اشاره شده که از بروز آسیب‌های اجتماعی از طریق اصلاح برنامه‌ها و متون درسی دوره آموزش عمومی و پیش‌بینی آموزش‌های اجتماعی و ارتقای مهارت‌های زندگی پیشگیری اولیه به عمل آید.

بیان مسئله

در فرهنگ فارسی معین «پیشگیری» به معنای جلوگیری کردن و پیش از بیماری اقدام کردن معنا شده است. در حوزه آسیب‌های اجتماعی پیشگیری عبارت است از: اقداماتی که در راستای بررسی افراد جامعه و یا محیط اجتماعی جهت جلوگیری از برخی مخاطرات و یا پیشامدها و آثار تبعی آن مورد توجه قرار گرفته و به کار بسته می‌شود (حیدری، ۱۳۹۰). آسیب‌های اجتماعی در سطوح مختلف نمایان شده و در صورت عدم توجه همچون سیلی ویرانگر دامان تمام آحاد جامعه را دربر خواهد گرفت و تبعات ناگوار اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی بر جای خواهد گذاشت. کشور ما نیز از بروز آسیب‌های اجتماعی و جرائم مستثنا نبوده و نخواهد بود و از گذشته با آن روبرو بوده است و مداخلاتی نیز برای کنترل و کاهش آن صورت گرفته است اما رشد این پدیده معلول عوامل مختلفی می‌باشد امروزه کشور در این زمینه با شرایطی مواجه است که توجه به برنامه‌ریزی مناسب در خصوص کنترل و کاهش آسیب‌های اجتماعی را ضرورتی اجتناب‌ناپذیر می‌کند که برخی از آنها عبارتند از:

- افزایش آمار آسیب‌های اجتماعی؛

- کاهش سن آسیب‌دیدگان اجتماعی؛

- مهاجرت بی‌رویه و گسترش مناطق حاشیه‌نشین؛

- شیوع و بروز مشکلات اجتماعی به دلیل جمعیت جوان.

لذا در جامعه کنونی با توجه به تشدید و گسترش روزافزون آسیب‌های اجتماعی، پرداختن به این معضل ضرورتی انکارناپذیر است، بخصوص با افزایش آسیب‌ها و انحرافات مختلف و گوناگون اجتماعی مانند اعتیاد به انواع مواد مخدر، مسکرات، افزایش طلاق، افزایش انحرافات جنسی، واقعیت‌های تلخ و ناگواری است که امروزه شاهد آن هستیم. محققان درباره تأثیر مذهب، محیط‌های مذهبی و آداب و رسوم دینی در سلامت روانی افراد، بهداشت روان جامعه و بهبودی بیماران روانی و مقاوم کردن افراد در برابر رخداد‌های دردناک و ایجاد آرامش، تحقیقاتی انجام داده‌اند و به دستاوردهای مهمی رسیده‌اند. با وجود اختلاف روش‌ها، محیط‌ها و موضوعات مورد بررسی؛ تقریباً همه این پژوهش‌ها تأیید می‌کنند که در محیط‌های مذهبی و جامعه‌هایی که ایمان مذهبی در آنها بیشتر است، میزان اختلال‌های روانی و به‌ویژه افسردگی به‌طور محسوسی کمتر از میزان آنها در محیط‌ها و جوامع مذهبی است و افراد مذهبی به‌طور کلی از سلامت روانی بیشتری در مقایسه با دیگران برخوردارند (صالحی و صادقی‌راد، ۱۳۹۰). مطالعاتی که تاکنون انجام گرفته نشان داده‌اند که مذهب نقش بسیار مؤثری در ارتقاء سلامت روان و در نتیجه کاهش آسیب‌های اجتماعی دارد. حضور مداوم در کلیسا و کنیسه با ۴۰ تا ۵۰ درصد تقلیل در افسردگی، آمار پایین خودکشی، نقصان اختلالات ناشی از اضطراب، میزان کمتر مصرف الکل و مواد مخدر، حمایت اجتماعی بیشتر، آسایش بیشتر، خوشبختی، ثمربخشی، افزایش اتکا به نفس، رضایت بیشتر از زندگی همراه است (به نقل از: بختیاری‌پور و همکاران، ۱۳۹۵). نتایج پژوهش استوارد و جو (۱۹۹۸) در مورد ۱۲۱ دانشجوی نشان داد که روحیه مذهبی به صورت چشمگیری با سلامت روان و سازگاری در ارتباط است و افرادی که بیش از همه خود را مذهبی می‌دانند از دیگران سازگارترند و بیشترین عملکرد تحصیلی را دارند. پژوهش ایلخانی و بحرینیان در مورد نماز به‌عنوان نماد پایبندی به اسلام نشان داد نماز نقش مهمی در دوری از گناهان به‌ویژه خودکشی داشته است. همچنین نتایج نشان داد که نماز بر شخصیت جوانان نقش مؤثر و تأثیر مثبت دارد. نماز بر برخی از مؤلفه‌های شخصیت از جمله روابط اجتماعی، رفتار پسندیده، بینش، بهنجاری شخصیت، وظیفه‌شناسی و... تأثیر مثبت دارد (احمری و احمدی‌زقندی، ۱۳۹۱، به نقل از: بختیاری‌پور و همکاران، ۱۳۹۵).

بنابراین، از آنجاکه دین اسلام برای همه ابعاد زندگی بشر برنامه دارد (باقری، ۱۳۸۴) آشنایی و بهره‌گیری از قرآن - به‌عنوان مهم‌ترین منبع اصلی دین اسلام و کتاب هدایت و سعادت بشر - که سازوکارهای معرفتی و اخلاقی را به منظور پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی، بیان می‌کند (بیگلری و مرادی، ۱۳۹۵). هر کشور بنا بر دیدگاه‌ها و رویکردهای حاکم، با شیوه‌های متفاوت به‌دنبال تدابیر مناسب برای مواجهه با چالش‌های آسیب‌های اجتماعی است. یکی از راه‌های برون‌رفت از این چالش‌ها، بهره‌برداری از راهکارهای تربیتی دین در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی است.

از سوی دیگر، به دلایل گوناگون نظیر شتاب‌زدگی، تحرک روزافزون جوامع کنونی، اشتغال هم‌زمان والدین در خارج از خانه و کاهش ارتباط صمیمانه والدین و فرزندان، دانش‌آموزان دچار برخی آسیب‌ها و ناهنجاری‌ها می‌شوند که بازنگری در اصول، روش، الگو و مبانی تربیتی می‌تواند تا حدی در جهت کاهش آسیب‌ها راهگشا

باشد. تعلیم و تربیت در زندگی بشر مهم‌ترین و اساسی‌ترین جنبه زندگی است؛ به گونه‌ای که انحراف در آن باعث انحراف در همه امور زندگی می‌شود. در اسلام به این موضوع مهم توجه بسیار شده و قواعد مناسبی برای رشد انسان تعیین شده است (مطهری، ۱۳۸۳) تا جایی که در قرآن مجید، فلسفه بعثت انبیا و ارسال رسل، آموزش و پرورش برشمرده شده است در پرتو آموزش، انسان‌ها متحول می‌شوند. بر پایه نظام آموزشی و تربیتی یک جامعه است که نظم و انضباط اجتماعی حالت نهادی به خود می‌گیرد و عموم مردم به طرف فرهنگ و توسعه حرکت می‌کنند. کشورهایی که به آموزش و پرورش توجه کرده و امکانات مادی و معنوی خود را در اختیار این نهاد قرار می‌دهند، راه توسعه و پیشرفت را سریع‌تر طی می‌کنند (نایب‌پور و موسوی، ۱۳۹۵). اگر آموزش مبتنی بر اصول تربیت اسلامی در مدارس صورت گیرد، می‌تواند نقش بسیار مهمی را در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی ایفا کند.

در تربیت اسلامی، هدف غایی تربیت حیات طیبه و رسیدن به قرب الی‌الله است. راه رسیدن به این هدف از کانال تعلیم و تربیت امکان‌پذیر است.

بروز ناهنجاری‌های رفتاری و عدم توجه به مقررات، ارزش‌ها و انضباط اجتماعی در بین برخی از جوانان نشانه‌های نوعی خلأ در نظام تعلیم و تربیت است که تأثیرگذاری آموزش‌های ارائه شده در زمینه موضوعات اجتماعی را با تردید مواجه کرده است. لذا برای اتخاذ راهبرد مهم پیشگیری، می‌توان با طراحی علمی برخی آموزش‌ها که دارای جذابیت است و بر اساس اصول، روش‌ها و مبانی درستی استوار است در دانش‌آموزان مصونیت لازم را ایجاد کرد.

با توجه به این‌که اسلام به پیشگیری بیش از درمان و اصلاح اهتمام دارد، لذا نقش آموزش و پرورش در پیشگیری با توجه به طیف فراوان مخاطبانش بی‌بدیل است. از آنجایی‌که پیشگیری همواره ساده‌تر، عملی‌تر و کم هزینه‌تر از درمان است، اهمیت بسیار بالایی دارد. رهبر انقلاب اسلامی در این زمینه می‌فرماید: «آسیب‌های اجتماعی بنیان خانواده و اجتماع را برهم می‌ریزد. اگر به موقع و به هنگام شناخته شود و یا پیشگیری شود، احتمال کاهش خسارت‌ها افزایش خواهد یافت. اما اگر نسبت به آن غفلت شود؛ خدای نکرده ممکن است بنای جامعه را متزلزل کند» (مقام معظم رهبری، ۲/ اردیبهشت/ ۱۳۹۵). گسترش آسیب‌های اجتماعی قابل توجه است، این امر می‌تواند بیانگر وجود نوعی خلأ در نظام آموزش و پرورش باشد، لذا ترسیم الگوی تربیتی اسلام در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی می‌تواند در این زمینه راهگشا باشد. راهبردهای پیشگیری اولیه را می‌توان به سه شاخه خانواده‌محور، مدرسه‌محور و اجتماع‌محور تقسیم کرد. در این مقاله، بیشتر تأکید بر راهبردهای پیشگیری مدرسه‌محور است.

در حال حاضر از نظر شاخص‌ها در حوزه آسیب‌های اجتماعی در وضعیت مناسبی قرار نداریم. به همین دلیل، باید برنامه‌ریزی اساسی برای کنترل و کاهش این آسیب‌ها در زمینه تربیتی انجام شود. بر این اساس و با توجه به:

- تأکید سند چشم‌انداز توسعه کشور در زمینه آسیب‌های اجتماعی،

- تأکید مقام معظم رهبری برای کاهش آسیب‌های اجتماعی،
- عدم توجه کافی به نقش و جایگاه تربیتی نظام آموزشی در زمینه پیشگیری از آسیب‌ها و مشکلات اجتماعی و درگیر شدن اکثر خانواده‌ها با مشکلات اقتصادی و معیشتی و کم‌توجهی به مسائل تربیتی فرزندان،
- ساختار جوان جامعه و شکاف بین نسلی و افزایش جمعیت بیکار و افزایش روزافزون آسیب‌های اجتماعی،
- تربیت و ساختار مدرسه در برنامه‌های وسیع پیشگیری سهم بسزایی دارد. هزینه مداخلاتی که از طریق مدرسه صورت می‌گیرد، نسبتاً کمتر است. بعد از والدین، معلمان بیش از سایر افراد بالغ با دانش‌آموزان ارتباط دارند. آموزش معلمان در مورد آسیب‌های اجتماعی و یا اختلالات روانی به ویژه مشکلات خلقی، شیوه برخورد با آن و چگونگی ارجاع موارد به مراکز مشاوره و درمان موجب می‌شود تا معلمان به‌عنوان مراجع مهم شناسایی و ارجاع، عمل نمایند نقش تعلیم و تربیت به‌عنوان راهی برای پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی بی‌بدیل است. در این پژوهش به تبیین اهداف، اصول، روش‌ها و فنون تربیتی پیشگیری از آسیب اجتماعی مبتنی بر آموزه‌های دینی پرداخته خواهد شد.

اهداف پژوهش

- تعیین نقش تربیت در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی،
- تبیین اهداف، اصول، روش‌ها، فنون (شیوه‌ها) تربیتی پیشگیری از آسیب اجتماعی.

۱. سؤالات پژوهش

۱. نقش کلی تربیت در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی چیست؟
۲. اهداف تربیتی پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی کدامند؟
۳. اصول تربیتی پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی کدامند؟
۴. روش‌های تربیتی مواجهه با آسیب‌های اجتماعی کدامند؟
۵. شیوه‌ها و فنون تربیتی مواجهه با آسیب اجتماعی کدامند؟

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

۱. مبانی نظری

از پیشگیری آسیب‌های اجتماعی تقسیم‌بندی مختلفی شده است که به تعدادی از آنها اشاره خواهد شد.

۱-۱. انواع پیشگیری بر اساس سطوح آن

- سطح اول: اطلاع‌رسانی و آگاه‌سازی،
- سطح دوم: ارائه خدمات،
- سطح سوم: بازتوانی و توانمندسازی.

۱-۲. انواع پیشگیری بر اساس زمان

- پیشگیری کوتاه‌مدت،
- پیشگیری میان‌مدت،
- پیشگیری بلندمدت.

۱-۳. انواع پیشگیری مبتنی بر جامعه تحت پوشش

- پیشگیری جامع یا کلی: ^۱ دربرگیرنده راهبردهایی است برای پیشگیری از نشانه‌های اولیه آسیب‌های اجتماعی در کل مدرسه یا دانشگاه است.
  - پیشگیری برگزیده: ^۲ دربرگیرنده آن نوع راهبردهای پیشگیری است که برای گروه‌های هدف تدارک دیده شده است، مانند تحصیل‌کنندگان بی‌بضاعت یا دانش‌آموزانی که والدین معتاد دارند.
  - پیشگیری الزامی: ^۳ راهبردهای ایجاد شده در این نوع پیشگیری برای دانش‌آموزانی است که به آسیب مبتلا شده‌اند (دهقانی و جزایری، ۱۳۸۳، ص ۱۷).
- به‌طورکلی می‌توان با توجه به انواع پیشگیری‌های اشاره شده، دو رویکرد اصلی پیشگیرانه در مواجهه با آسیب‌های اجتماعی را مطرح کرد: رویکردهای موسع و مضیق در پیشگیری.

رویکرد موسع (فراگیر): هر اقدامی در زمینه مبارزه با آسیب‌های اجتماعی، حتی پاسخ‌های کیفی و جبران خسارت از آسیب‌دیدگان را پیشگیرانه محسوب می‌کند. این بینش فراگیر و تمامیت‌خواه از پیشگیری اخیراً در بسیاری از کشورها مطرح شده است. در این رویکرد پیشگیری یک هدف است، در واقع فقط به نتیجه توجه می‌شود

-
1. universal prevention.
  2. selective prevention.
  3. indicated prevention.

و هر وسیله و ابزاری که برای دستیابی به این هدف به کار رفته شود، به‌عنوان یک ابزار پیشگیرانه مورد توجه قرار می‌گیرد.

رویکرد مضیق: در این رویکرد، پیشگیری عبارت است از: شیوه‌های غیر قهرآمیز جهت کنترل آسیب‌های اجتماعی از طریق حذف یا محدودسازی عوامل آسیب و نیز از طریق مدیریت مناسب عوامل محیط فیزیکی و اجتماعی که فرصت‌های مناسب ارتکاب آسیب را فراهم می‌آورد (ابراهیمی، ۱۳۸۸، ص ۳۷).

تدابیر پیشگیرانه به‌ویژه قبل از وقوع آسیب، مد نظر است. لذا هر چند برخوردهای قهرآمیز برای امنیت اجتماعی ضرورتی انکارناپذیر است، اما پیشگیری قبل از وقوع جرم یا آسیب و روش‌های آگاهی‌بخشی مد نظر و توصیه منظر دینی است. در پیشگیری آموزش محور تلاش می‌شود که کودک با فکر و اندیشه، نوجوان جامع‌پذیر و جامعه‌گرا و در بزرگسالی مسئولیت‌پذیر تربیت شده و پا به عرصه اجتماع بگذارد. برای رسیدن به چنین هدفی، نظام آموزش رسمی و غیررسمی، خانواده و جامعه مکمل هم هستند. چنانچه هر یک از ارکان این مثلث به وظایف خویش عمل نماید، آسیب ظاهر می‌شود. در گروه سنی نوجوانی رفتارهای پر خطر، به دلیل اقتضانات سنی و ویژگی‌هایی همچون کنجکاوی، خطرجویی، هیجان‌خواهی و تمایلات مشابه به توجه بیشتری نیاز دارد، چرا که ممکن است زمینه مخاطرات مهم، آسیب‌های اجتماعی را فراهم کند.

۲. پیشینه پژوهش

پژوهشی که مستقیماً با موضوع تحقیق مرتبط باشد، یافت نشد. از این رو، پژوهش‌های زیر به‌طور غیرمستقیم با موضوع تحقیق مرتبط هستند.

پژوهش میرزایی (۱۳۹۵)، بر آن است تا با تدوین الگوی به‌کارگیری آسیب و سلامت تربیت دینی در قلمرو معادباوری نوجوانان با تأکید بر ذهنیت فلسفی، تصویر روشنی از آسیب‌های مربوط به معادباوری نوجوانان در حوزه اهداف، اصول و روش‌ها و معرفی شاخص‌های سلامت مربوط به آن در ارتباط با ابعاد مختلف ذهنیت فلسفی ارائه دهد. روش پژوهش از نوع توصیفی است. نتایج حاصل از تحقیق حاکی از این است که در منابع اسلامی، یعنی در قرآن و احادیث به عوامل مختلف ایجاد آسیب‌های اجتماعی اشاره شده است. از نظر اقتصادی به عواملی همچون فقر مادی خانواده، بیکاری، انحراف فکری ناشی از فقر، کفران نعمت، مال‌اندوزی، بخل ورزیدن و از نظر اخلاقی به عواملی همچون ابتلا و آزمون‌های الهی، احساس بی‌نیازی، کبر و غرور و نژادپرستی، پندار غلط مبتنی بر نیازمندی خدا، بیماردلی، هوای نفس و هوسرانی، مهر شدن دل‌ها، نگرش غلط به معاد در قرآن و روایات پرداخته شده است و راهکارهایی همچون توجه به فطرت الهی انسان، توجه به تربیت‌پذیری او، توجه به فرهنگ دینی با هدف تربیتی آن، توجه به روش‌های تربیتی قرآن می‌تواند در پیشگیری از این آسیب‌ها مؤثر باشد.

پژوهش موسوی (۱۳۹۰)، با عنوان «طراحی و تبیین الگوی عمومی تربیت دینی بزرگسالان در قرآن با تأکید بر

وظایف مربی با مراجعه به آیات تربیتی قرآن» و گزارشاتی که این کتاب الهی از اقدامات تربیتی انبیای الهی ارائه کرده، تدوین یافته است. روش این پژوهش، تفسیر موضوعی است. ابتدا آیات مربوط جمع‌آوری و سپس دسته‌بندی و تحلیل شده، با استفاده از این گزاره‌ها، الگوی مدلی پنج مرحله‌ای پیشنهاد می‌شود تا مسیر کاری مربی دینی را سامان دهد. این عناوین عبارتند از: ۱. کسب صلاحیت، ۲. ایجاد ارتباط، ۳. دعوت به نگرش توحیدی، ۴. دعوت به زندگی دینی، ۵. ارزشیابی و تداوم تربیت.

در تحقیق محمدی و محمدی (۱۳۹۴) اشاره شده که یافته‌های علمی و تحقیقاتی روان‌پژوهان نشان می‌دهند که انسان‌های دیندار و برخوردار از اعتقادات مذهبی و نمازخوان، از سلامت روانی بیشتری برخوردارند. دانشگاه محیط اصلی علمی است و تأثیر اصلی در پرورش شخصیت علمی فرد دارد اما توجه به نماز در بین دانشجویان در کنار رشد علمی به رشد معنوی و شخصیت آنان منجر می‌شود.

در مقاله‌گذشتی و کاکاوند قلعه‌نویی (۱۳۹۳)، برخی از نکات تعلیمی مثنوی و تأثیرگذاری آن بر شنونده و کارکرد آن در حوزه آسیب‌های اجتماعی بررسی شده تا مشخص شود مولوی چگونه از آموزه‌های مبتنی بر تجربیات ارزشمند خود برای تعلیم و تربیت بهره برده است و چگونه می‌توان از این آموزه‌ها در کاهش و ترمیم آسیب‌های اجتماعی در دنیای معاصر استفاده کرد. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد مولوی عرفان را امری اجتماعی می‌داند و آموزه‌های عرفانی وی کاملاً در حوزه اجتماعی است و می‌توان با به‌کارگیری آنها از بسیاری از آسیب‌های اجتماعی جلوگیری کرد.

در مقاله طیبی (۱۳۹۴) اشاره شده که سیاست‌های اجتماعی هر جامعه‌ای روش‌های مختلفی را در برخورد با آسیب‌های اجتماعی پیشنهاد می‌کند آنچه در مورد آسیب‌های اجتماعی در ایران می‌توان گفت این است که به وضعیت خاص سیاسی و اجتماعی حاکم بر جامعه - آسیب‌های اجتماعی علاوه بر این که مسئله‌ای اجتماعی شمرده می‌شوند بار ارزشی نیز دارند، یعنی آسیبی که در یک جامعه با سیاست لیبرال فقط یک جرم محسوب می‌شود در ایران علاوه بر جرم بودن گناه به‌شمار می‌رود.

هدف پژوهش سام آرام و همکاران (۱۳۹۶)، بررسی سیاست‌های اجتماعی کشور در شش برنامه توسعه بعد از انقلاب اسلامی است. پژوهش از نوع تحقیقات کیفی، کاربردی - توسعه‌ای و توصیفی بوده که با توجه به موضوع و ماهیت آن به صورت اسنادی و کتابخانه‌ای انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در برنامه‌های چهارم و ششم توسعه به موضوع آسیب‌های اجتماعی بیش از بقیه برنامه پرداخته شده است. برنامه‌های اول، دوم و پنجم کمترین توجه به این حوزه را داشته‌اند.

در مقاله شفیع‌ی و ورزنه و همکاران (۱۳۹۵) اشاره شده که با توجه به تبعات منفی آسیب‌های اجتماعی، نیاز است که توجه ویژه‌ای به مدیریت و بررسی علل آنها بشود. امروزه تبعات منفی و ضررهای آسیب‌های اجتماعی به حدی است که می‌تواند افراد، خانواده‌ها و در نهایت جامعه را مورد آسیب جدی قرار دهد. بدین جهت در این مقاله علل آسیب‌های اجتماعی و چگونگی پیشگیری از آنها و مدیریت آنها بررسی می‌شود. در این مقاله، ابتدا با معرفی

علل و عوامل پدایش آسیب‌های اجتماعی (عوامل فردی، روانی، محیطی و اجتماعی)، ملاک‌های تشخیص رفتارهای نابهنجار را بحث نموده، سپس علل ایجاد آسیب‌های اجتماعی را تشریح و در نهایت راهکارها و چگونگی مدیریت آن به تفصیل توضیح داده شده است.

در مقاله افلاکی و همکاران (۱۳۹۳) اشاره شده که انسان برای کامل شدن و به تمامیت رسیدن همانند غنچه‌ای است که باید زمینه و شرایط مساعد برای او فراهم باشد تا شکوفا شود. در این مقاله، عوامل مؤثر در تربیت دینی فرزندان و روش‌های تربیت دینی از قبیل - روش محبت، الگویی، معرفتی، شرطی، ایجاد رغبت و جاذبه‌های غیرمستقیم، تلقین، اقتدار، تکرار و مداومت بیان شده است. در ادامه موانع و چالش‌های موجود در تربیت دینی عنوان شده و در نهایت، نتیجه‌گیری، راهکارها و پیشنهادهایی ارائه شده است.

مقاله محمدی (۱۳۹۰)، با روش تاریخی تطبیقی و با چارچوب نظری که مفاهیم اصلی آن مأخوذ از آرای نظریه‌پردازانی در پارادایم برساخت‌گرایی (تعریف‌گرایی اجتماعی) آغاز گردیده، به نقش تفکر اجتماعی غیراسلامی غیربومی در تشدید و تعمیق آسیب‌های اجتماعی در فرایند پیشرفت جامعه در سه محور توجه دارد که عبارتند از: ۱. نوع نظام دانشگاهی و آموزش‌های ناشی از آن، ۲. توسعه ناهمگون و ناموزون به پیروی از اندیشه‌های اجتماعی غیربومی، ۳. تأکید بر تفکر انتقادی اجتماعی بومی موقعیتی مبتنی بر آموزه‌های دینی. با طرح این ادعا که بسیاری از راهبردهای تجربه شده در کشورهای جهان سوم که برگرفته از الگوهای غربی و غافل از زمینه‌ها و ساختارهای درونی این کشورها بوده‌اند آسیب‌های اجتماعی را عمیق‌تر و شدیدتر ساخته‌اند.

در پژوهش کارگر شریف‌آباد (۱۳۹۵) به بررسی مهم‌ترین آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی ایران و تأثیرات آن پرداخته و راهکارهایی جهت مقابله و ابعاد اجتماعی، فرهنگی، آموزشی و ارائه می‌شود. برای انجام این مطالعه، از روش استنادی به بررسی مبانی نظری و ادبیات پژوهشی موجود درباره موضوع تحقیق پرداخته شده است و نتایج نشان داده است که بدون توجه به آسیب‌شناسی تغییرات فرهنگی، تداخل و تبادل فرهنگی عوارض و پیامدهایی به‌دنبال خواهد داشت که اگر بدان‌ها توجه نشود، هرچه میزان ارتباطات بیشتر شود، آثار جبران‌ناپذیری بجای خواهد گذاشت.

جاوید انوری (۱۳۹۴)، شیوه‌های برخورد ائمه اطهار(علیهم‌السلام) با مفسدات اجتماعی با تأکید بر شیوه‌های پیشگیری را بیان داشته، روش‌های پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی ساده‌تر، آسان‌تر، کم هزینه‌تر و مؤثرتر است و بسیاری از آسیب‌شناسان اجتماعی بر آنند که برای مبارزه با کژرفتاری‌ها باید زمینه اجتماعی آنها را از میان برداشت، بسترسازی و زمینه‌سازی یکی از اهداف تربیتی اسلام است.

روش پژوهش

روش این پژوهش از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش پژوهش، تحقیق کیفی از نوع تحلیل محتوای

استقرایی (تحلیل محتوای متعارف) است، که بر اساس آن به تبیین مطالب مرتبط با مواجهه تربیتی اسلام با آسیب‌های اجتماعی بر اساس آیات قران و روایت‌های معصومین (علیهم‌السلام) و نظرات علما و دانشمندان اسلامی پرداخته می‌شود. همچنین این پژوهش از نوع اکتشافی است. در چنین پژوهش‌هایی که به‌طور عمده اکتشافی و به‌دنبال الگوها و چارچوب‌ها است، اغلب یافته‌های نهایی از پیش معلوم نیست.

رویکرد استقرایی در تحلیل محتوا، که از آن با عنوان تحلیل محتوای متعارف هم نام برده شده است، بیشتر زمانی ضرورت می‌یابد که محقق می‌خواهد دانش زمینه‌ای لازم را در این خصوص فراهم کند. این شیوه تحلیل محتوا بیشتر به‌دنبال تقلیل اطلاعات و ارائه توصیفی دقیق پیرامون یک موضوع است. در اینجا هدف تحقیق استقرایی، کمک به پدید آمدن یافته‌های تحقیق از طریق توجه به مضامین مسلط و متداول در داده‌هاست (توماس، ۲۰۰۶). در این رویکرد محقق با مراجعه به داده‌های مورد مطالعه، به تدریج آنها را خلاصه می‌کند تا در نهایت، به اصلی‌ترین مفاهیم و مضامین مرتبط با موضوع تحقیق دست پیدا کند. در واقع، تحلیل محتوای کیفی با رویکرد استقرایی، دستیابی به اهداف زیر را دنبال می‌کند:

- تبدیل اطلاعات متنی گسترده به مطالب خلاصه و چکیده، و استخراج اصلی‌ترین مضامین موجود در آن،

- ایجاد ارتباط دقیق و روشن میان پرسش‌های تحقیقی و یافته‌های به‌دست آمده،

- ایجاد یک مدل یا نظریه پیرامون ساختار متن مورد مطالعه و یا کشف فرایندهایی که در متن مستتر است،

از این منظر، تحلیل محتوای کیفی، از داده‌های متنی پراکنده حرکت می‌کند و با بیرون کشیدن مفاهیم مستتر در آن، به تدریج به سطوح انتزاعی‌تری از متن دست می‌یابد. دستیابی به یک مدل یا چارچوب نظری می‌تواند پایان‌بخش تحقیق باشد (تبریزی، ۱۳۹۳). حوزه پژوهش شامل کتاب‌ها، مقاله‌ها و متون اسلامی می‌باشد؛ از جمله قرآن کریم و نهج‌البلاغه است.

یافته‌های پژوهش

در رابطه با پرسش اول پژوهش، باید گفت: آسیب‌های اجتماعی از جنبه‌های مختلف قابل بررسی است، از زاویه اجتماعی، سیاسی و دینی (روشن‌پور و رومانی، ۱۳۹۷). از زاویه دینی همان‌طور که در قرآن کریم، دربارهٔ آسیب‌ها و پیامدهای آن در اقوام و اجتماعات مختلف بیان شده است، در آموزه‌های آن راهکارهای پیشگیری و درمان آسیب‌ها نیز به‌طور کلی بیان شده است (بیگلری و مرادی، ۱۳۹۵). در آیات قرآن، خداوند متعال به شکل‌های گوناگون راه‌های پیشگیری از مشکلات و به انحراف کشیدن انسان‌ها را مطرح می‌کند و برای همان مشکلاتی که امروزه به‌عنوان آسیب‌های اجتماعی مطرح هستند، معمولاً خطاب: ایها الناس، زمینه پیشگیری را فراهم می‌نماید (به نقل از: بختیاری‌پور و همکاران، ۱۳۹۵).

از آنجاکه نوجوان و جوانان بخش حساس و تقریباً طولانی از عمر خود را در مدرسه و یا دانشگاه می‌گذارند و در همین حال به غیر از مواد درسی، آموزش‌های را به‌طور مستقیم و غیرمستقیم در مدارس فرا می‌گیرند، بنابراین آموزش و پرورش، موقعیت ممتاز و خاصی را در روند جامعه‌پذیری و یادگیری به خود اختصاص داده است (رجبی‌پور، ۱۳۸۷). به همین دلیل آموزش و یادگیری می‌تواند مکان مناسبی برای آموزش‌های غیردرسی از جمله آموزش‌های هنری، ورزشی، مهارت‌های اجتماعی به‌ویژه فراگیری موضوع‌های مربوط به نظم و انضباط اجتماعی و آشنایی با عوامل بزهکاری و مقابله با آن و در نهایت کاهش جرم می‌شود. بنابراین، می‌توان از مدرسه و آموزش برای هدایت نوجوانان بهره‌جسته و پیشگیری اجتماعی را در سطح قابل ملاحظه‌ای محقق سازد. در حال حاضر، در بسیاری از کشورها، نقش مدرسه در وقوع جرم یا پیشگیری از آن به رسمیت شناخته شده است (آفاگل‌زاده، ۱۳۸۹). آموزش و پرورش به‌عنوان یکی از دستگاه‌های مهم و بزرگ نظام می‌تواند سهم بزرگی در تولید امنیت اجتماعی داشته باشد. سرمایه‌گذاری آموزش و پرورش در فرهنگ‌سازی هنجارها و ارزش‌های مناسب‌انرژی چون تقویت مشارکت عمومی، جامعه‌پذیر نمودن افراد اجتماع، آشنا نمودن مردم با قوانین و مقررات، ارتقاء سطح آگاهی‌ها و فرهنگ‌سازی و نهادینه نمودن فرهنگ را به همراه دارد (ریسی و انانی، ۱۳۸۷). با توجه به ماهیت آسیب‌های اجتماعی، نهاد آموزش و پرورش قادر است گامی مؤثر در جهت پیشگیری، کنترل و کاهش آسیب‌های اجتماعی و عواقب ناشی از آن بردارد. این امر منوط به آن است که عملکرد این نهاد استراتژیک مبتنی بر اصول، مبانی و اهداف مشخص و متقن باشد.

در نظام آموزشی، پیشگیری بهترین راه مقابله با آسیب‌های اجتماعی است. آموزش و پرورش بی‌شک می‌تواند بستری مناسب جهت جلوگیری از آسیب‌های اجتماعی به‌شمار آید. به همین سبب نقش محیط آموزشی، بی‌بدیل است. از یک نگاه اقدامات پیشگیرانه به‌عنوان مهم‌ترین راهکار برای مبارزه با آسیب‌های اجتماعی، در نظام آموزشی شامل دو بخش است:

۱. تمرکز بر آگاه‌سازی متربی: بر اساس این نگاه، قبل از این‌که فرد یا افرادی در دام آسیب‌های اجتماعی قرار بگیرند باید از طریق نهادهای مختلف بخصوص نهادهای آموزش محور مانند آموزش و پرورش و... آگاه‌سازی صورت بگیرد.

۲. تقویت مهارت‌های زندگی که گامی است که افراد را از آسیب‌های اجتماعی دور می‌سازد و اجازه نمی‌دهد زمان بی‌مصرف برای کارهای مضر داشته باشد.

اما از نگاه دوم که نسبت به نگاه اول جامع‌تر است، می‌توان چارچوب برنامه‌ها و اقدامات برای کاهش آسیب‌های اجتماعی در آموزش و پرورش را به سه قسمت تقسیم کرد (منصورکیایی، ۱۳۹۴):

الف) برنامه‌های آموزش پیشگیری که به دو دسته تقسیم می‌شوند. دسته اول، برنامه‌های پیشگیری با رویکرد رشد - مدار که بر اساس آن مهارت‌های خود-مراقبتی به تناسب دوره‌های رشدی به دانش‌آموزان در هر دوره

تحصیلی آموزش داده می‌شود. در این زمینه تلاش می‌شود در قالب کتاب درسی آگاه‌هایی لازم متناسب با سطوح رشد به فراگیران داده شود. دسته دوم، برنامه‌های آموزش و توانمندسازی والدین و کارکنان که به موجب آن مهارت‌های فرزندپروری، شناخت رفتارهای پرخطر و ارتباط مؤثر با نوجوانان به آنان آموزش داده می‌شود.

ب) برنامه‌های ترویجی و فرهنگ‌سازی در زمینه پیشگیری که شامل برنامه‌هایی مانند: برگزاری نمایشگاه‌های سیار پیشگیری؛ برگزاری جشنواره نوجوان سالم که با محوریت پیشگیری از دخانیات، سوء مصرف مواد و خشونت برای دانش‌آموزان برگزار می‌شود؛ انتشار مجلات پیشگیری برای سه گروه مخاطب والدین، کارکنان و دانش‌آموزان؛ برگزاری «هفته مبارزه با اعتیاد و آسیب‌های اجتماعی» در مدارس.

ج) برنامه‌های مراقبتی که شامل برنامه‌های حمایت آموزشی، درمانی، روانی و اجتماعی برای نوجوانان در معرض خطر است، نقش اصلی تربیتی در مواجهه با آسیب‌های اجتماعی نقش پیشگیرانه است. لذا این نقش با توجه به تقسیم‌بندی سازمان بهزیستی از پیشگیری در سه سطح قابل بررسی است.

پیشگیری سطح اول

- اطلاع‌رسانی و آگاه‌سازی (در این نوع پیشگیری دادن اطلاعات واقعی درباره پیامدها و عوارض آسیب‌های اجتماعی باعث تغییر نگرش افراد به آسیب می‌شود. این رویکرد همچنین تمرکز به رشد اجتماعی و شخصی دارد و پرورش عزت نفس، خویشتن‌شناسی و بهبود روابط عاطفی از طریق آموزش ارتباط عاطفی را مد نظر قرار می‌دهد) (سازمان بهزیستی استان یزد، ۱۳۸۹).

- اجرای برنامه‌های آموزش مهارت‌های زندگی در مدارس ابتدایی، متوسطه و دانشگاه،

- آموزش مهارت‌های زندگی به مربیان مهدکودک، معلمان و اساتید دانشگاه (سازمان بهزیستی استان یزد، ۱۳۸۹)،

- آموزش مهارت‌های زندگی از طریق اختصاص دو واحد درس عمومی،

- شکل‌گیری کانون‌های همیاران سلامت در دانشگاه‌ها و مشابه آن در مدارس،

- آموزش شهروندی در مدارس (سازمان بهزیستی استان یزد، ۱۳۸۹)،

- تقویت و گسترش فعالیت‌های فوق برنامه در مدارس و دانشگاه‌ها،

- تقویت فعالیت‌های مراکز مشاوره در دانشگاه‌ها،

- تقویت گسترش خدمات مشاوره‌ای و روان‌شناسی در مدارس،

- استفاده ظرفیت بسیج دانش‌آموزی و دانشجویی،
- گسترش فرهنگ کتابخوانی،
- ارتقاء سطح آگاهی اساتید دانشگاه‌ها و معلمان،
- تقویت فعالیت‌های فوق برنامه در مدارس: آثار مثبت فعالیت‌های فوق برنامه متعدد است رشد روحی و روانی افراد، افزایش مسئولیت‌پذیری شخصی و کمک به افراد در جهت دستیابی به شخصیت مستقل است (سبحانی‌نژاد و همکاران، ۱۳۸۷).

پیشگیری سطح دوم: ارائه خدمات

- حمایت روانی اجتماعی از افراد دارای آسیب اجتماعی،
- ارائه آموزش‌های لازم به خانواده‌ها با هدف پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی،
- به‌کارگیری از روان‌شناسان و مشاوران آگاه در مدارس و دانشگاه‌ها،
- ایجاد پایگاه سلامت اجتماعی در مدارس و دانشگاه‌ها،
- توجه به مشکلات آموزشی، عاطفی و اخلاقی مربیان،
- ایجاد بستر مناسب بدون استرس و اضطراب زیاد (بستر مناسب احساس امنیت و آرامش)،
- برنامه‌ریزی مناسب برای تنظیم اوقات فراغت دانش‌آموزان و دانشجویان،
- ارائه مشاوره کارآمد و مفید توسط مشاوران در مدارس و دانشگاه‌ها،
- ایجاد تسهیلات لازم برای جوانان (از قبیل وام ازدواج، وام مسکن، وام اشتغال) به‌ویژه برای دانشجویان،
- تقویت و گسترش برنامه‌های آموزش هنجارها و ارزش‌های دینی،
- بهره‌گیری از ظرفیت‌های مسجد در کاهش آسیب‌های اجتماعی (ارتباط مسجد و مدرسه)،

پیشگیری سطح سوم: بازتوانی و توانمندسازی

- فراهم کردن زمینه آموزش مهارت فنی و حرفه‌ای به افراد آسیب دیده،
- فراهم کردن زمینه حمایت از خانواده‌های آسیب دیده،
- فراهم کردن زمینه پذیرش افراد آسیب دیده اجتماعی در مراکز آموزشی و خانواده‌ها،
- فراهم کردن زمینه اشتغال افراد آسیب دیده اجتماعی،

- ایجاد مراکز آموزشی، ورزشی، تفریحی برای گذران اوقات فراغت،
- بهره‌گیری از توانمندی‌های سازمان‌های مردم‌نهاد (NGO) در بازتوانی مبتلایان به آسیب‌های اجتماعی در مدارس و دانشگاه‌ها،
در رابطه با پاسخ به سؤال دوم پژوهش، یعنی اهداف تربیتی پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی می‌توان به‌عنوان اهداف تربیتی (به علت محدودیت حجم مقاله فقط به سر تیترها اشاره شده است) پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی بیان کرد.

- کنترل و کاهش آسیب‌های اجتماعی،
- تقویت رویکرد سلامت‌مدار در مدارس،
- آموزش مهارت‌های خودمراقبتی و توانمندسازی افراد در معرض آسیب،
- شناسایی نقاط آسیب‌خیز در مدارس و دانشگاه‌ها،
- بسط و گسترش روحیه نشاط و شادابی، امیدواری و تعمیق ارزش‌های دینی،
- تقویت ارتباط میان والدین و دانش‌آموزان با مربیان،
- گسترش خدمات مشاوره‌ای مفید و کارآمد در مدارس و دانشگاه‌ها،
- شناسایی به موقع دانش‌آموزان و دانشجویان در معرض آسیب و آسیب‌دیده اجتماعی،
- بسط و گسترش روحیه نشاط و شادابی، امیدواری، اعتماد اجتماعی و تعمیق ارزش‌های دینی و هنجارهای اجتماعی،
- ارتقاء سطح دانش، نگرش و توانش متریبان در زمینه آسیب‌های اجتماعی،

الف) حیطه دانش: دانش از انحرافات اجتماعی مثل مواد مخدر، مشروبات الکلی، مسائل غیراخلاقی و... و راه‌های افزایش آگاهی دانش‌آموزان درباره پیشگیری از آنها، افزایش آگاهی دانش‌آموزان از حقوق و تکالیف و مقررات شهری و شهروندی و احترام به آنها، افزایش آگاهی دانش‌آموزان درباره خطرات آسیب‌های اجتماعی.

ب) حیطه نگرش: مثل تقویت روحیه مشارکت در اجرای مقررات شهری مثل قوانین راهنمایی و رانندگی، تقویت روحیه الگوپذیری مثبت و پرهیز از رفتارهای ضداجتماعی افزایش علاقمندی و نگرش مثبت دانش‌آموزان نسبت به ناجا و وظایف پلیس، تقویت حس مسئولیت‌پذیری در دانش‌آموزان، تقویت اعتماد به نفس و روحیه خودباوری دانش‌آموزان تقویت روحیه تحرک نشاط و صمیمیت بین دانش‌آموزان، تقویت

قدرت انتخاب در دانش‌آموزان.

ج) **حیطه مهارت:** مثل تقویت و پرورش مهارت‌های زندگی فردی و اجتماعی و فاصله گرفتن دانش‌آموزان از انحرافات اجتماعی و تقویت قدرت انتخاب در دانش‌آموزان).

در رابطه با پاسخ به سؤال سوم پژوهش، یعنی اصول تربیتی پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد.

اصول تعلیم و تربیت، قواعد علمی برای رسیدن به هدف‌های تربیتی به‌شمار می‌آید. به همین دلیل، نوع اهداف تربیتی در چگونگی شکل‌گیری نوع اصول تأثیر مستقیم دارد. تربیت انسان الهی، هدف نهایی نظام تعلیم و تربیت الهی است، لذا اصولی باید ارائه شود که به تحقق این هدف کمک کند.

- اصل تقدم تربیت به تعلیم،

- اصلاح وضعیت محیطی،

- توجه به تفاوت‌های فردی،

- توجه به کرامت نفس،

اعتدال: اعتدال درمان دردها و عامل پیشگیری از تمامی آیب‌هاست. برای رؤیایی با روند رو به رشد آسیب‌های اجتماعی باید از مفاهیم و مبانی اعتدال را استفاده کنیم. اگر اعتدال حاکم شود، بسیاری از آسیب‌های فردی - روانی ناشی از آن بر خانواده از جمله افسردگی و انزوا و اعتماد مجازی قابل پیشگیری است (نایب‌پور و موسوی، ۱۳۹۵).

- خردورزی و تفکر،

- وفق و مدارا،

- محبت‌محوری،

- تقدم خودسازی به دگرسازی،

- تدرج،

- مسئولیت‌گرایی،

- استمرار و مداومت،

- داشتن روحیه جهادی در عرصه تربیت،

- تأکید بر معنویت‌گرایی در جوانان،

- گسترش روحیه توسل،

در رابطه با پاسخ به سؤال چهارم پژوهش، یعنی روش‌های تربیتی پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد (به علت محدودیت حجم مقاله فقط به سر تیترها اشاره شده است).

- امر به معروف و نهی از منکر،

- مدارا: مدارا، اصلی حاکم در همه امور اصلاحی و تربیتی است و آنچه بر روش‌های تکلف‌آمیز و خشونت‌بار مبتنی باشد، از این حوزه بیرون است،

- تلفیق علم و عمل،

- ذکر مثل، قصه و سرگذشت،

- پند و اندرز،

- توبه،

- پاداش و تنبیه،

- مراقبه و محاسبه نفس،

- الگویی،

- تخلیه نیرو،

- پرکردن اوقات فراغت،

- روش گذشت و چشم‌پوشی (از جمله زمینه‌های پیدایش فساد و پافشاری بر تکرار گناهان، آن است که انسان احساس کند، در جامعه آبرو و کرامت ندارد و کسی به وی توجه نمی‌کند. در این صورت، احساس حقارت و بی‌آبرویی، او را به تکرار گناه و مفاسد گوناگون اخلاق اجتماعی می‌کشاند (اسحاقی و علوی، ۱۳۸۱، ص ۱۲۵). حضرت علی(ع) در بیان اهمیت و جایگاه این شیوه تربیتی در اصلاح افراد هنجارشکن، عاقل بودن آدمی را به دو درجه تقسیم می‌کند و می‌فرماید: «إِنَّ الْعَاقِلَ نِصْفُهُ إِحْتِمَالٌ وَ نِصْفُهُ تَعَاقُلٌ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۹ق، ح ۲۳۸۷، ص ۱۷۸)؛ نیمی از عاقل را تحمل دیگران و نیمی دیگر را تغافل تشکیل می‌دهد. حضرت علی(ع) نیز درباره اثرگذاری این شیوه اصلاحی و به کار نگرفتن آن برای همه مفسدان می‌فرماید: «الْعَفْوُ يَفْسِدُ مِنَ اللَّئِيمِ بِقَدْرِ إِصْلَاحِهِ مِنْ الْكَرِيمِ» (کراجکی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۱۸۲)؛ گذشت و چشم‌پوشی به همان اندازه که شخص کریم را اصلاح می‌کند، فرومایه را تباه می‌گرداند. بنابراین، اگر گذشت و چشم‌پوشی در شرایط و جایگاه مناسب خود صورت گیرد

و گناهکار، شخص عاقل و پاک‌سرشتی باشد و امکان بیداری فطرت اخلاقی و ندامت وی وجود داشته باشد، شیوه‌ای مناسب برای اصلاح مفسدان است.

در رابطه با پاسخ به سؤال پنجم پژوهش، یعنی شیوه‌های تربیتی پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد.

- برگزاری نمایشگاه،

- انتشار مجله برای سه گروه والدین، کارکنان و دانش‌آموزان،

- برگزاری جشنواره نوجوان و جوان سالم،

- انتشار پوستر،

- بحث و گفت‌وگو،

- نمایش فیلم، تهیه فیلم‌های مختلف سینمایی، سریال‌ها، تیزرهای آموزشی و... با هدف افزایش اطلاعات در زمینه پیشگیری سطح اول از آسیب‌های اجتماعی،

- نمایش مواد آسیب‌زا،

- برنامه‌های ورزشی، اردوهای تفریحی،

- بهره‌گیری از ظرفیت مؤسسات مردم‌نهاد (ویژگی‌هایی سازمان مردم‌نهاد: غیردولتی؛ غیرانتفاعی و تجاری؛ غیرسیاسی؛ داوطلبانه؛ استقلال هویت؛ اشتراک هدف؛ قانونمند؛ شفافیت؛ آزادی عضویت. سازمان‌های مردم‌نهاد بر اساس احساس نیاز بخشی از افراد جامعه در جهت رفع نیازهای موجود شکل می‌گیرند. به‌ویژه NGOها و مؤسساتی که در حوزه شهروندی فعالیت دارند. در آموزش‌های حقوق شهروندی و یا آموزش‌های فرهنگی و اجتماعی افراد از دوران کودکی و نوجوانی باید بیاموزند که اخلاق عمومی، حریم عمومی جامعه است و تعرض به آن با سلامت جامعه در تعارض بوده و زندگی اشخاص را در سطوح مختلف دستخوش نابسامانی می‌سازد. آموزش‌ها چه در ابعاد حقوقی و یا اجتماعی و یا فرهنگی و... که انجام پذیرد، نتیجه آن تربیت و جامعه‌پذیری و سلامت اجتماعی را به‌دنبال دارد. افراد می‌آموزند که چگونه رفتار نمایند، نگرش‌ها در چارچوب حقوقی و اخلاقی هدایت می‌گردد، روابط اجتماعی سامان می‌یابد و حتی پوشش و ارتباطات اجتماعی تحت هنجارهای پذیرفته شده مورد قبول جامعه در می‌آید و همه اینها از بستر آموزش میسر است؛ لذا خروجی آموزش یادگیری و به تبع آن تغییر رفتار است و هر اندازه این آموزش‌ها هدفمند و در مجرای صحیح با راهبردهای منسجم انجام پذیرد، سلامت و امنیت اجتماعی جامعه دچار چالش نمی‌گردد).

- مشاوره در مراکز آموزشی (نقش مشاور و مشاوره در مدرسه علاوه بر اقدامات پیشگیرانه، شناسایی

راهکارهایی برای شناخت مشکلات دانش‌آموزان و دانشجویان امری لازم و ضروری است. در این زمینه، نقش مشاور و مشاوره در مدرسه اساسی است. البته مشاور باید آموزش‌های لازم برای این کار را دیده باشد، نه این‌که خود با ارائه مشاوره نادرست به مشکل بیافزاید. توجه به مشکلات جسمانی فرد، مشکلاتی همچون اختلال در گویایی، بینایی، شنوایی، جسمانی، توجه به مشکلات آموزشی، مانند ناتوانی در یادگیری، ترک تحصیل، بی‌توجهی و توجه به مشکلات عاطفی، روانی، همچون افسردگی، خیال‌بافی، بدبینی، خودنمایی، ترس، اضطراب، پرخاشگری و وسواس و توجه به مشکلات اخلاقی، رفتاری همچون، معاشرت با جنس مخالف، خودارضایی، چشم‌چرانی، غیبت از مدرسه، اقدام به خودکشی، سرقت، اعتیاد از مواردی است که مشاور باید به آن دقت کافی را داشته باشد.

نتیجه‌گیری

جوامعی که به نظام تعلیم و تربیت به‌عنوان عامل بازدارندگی و کاهش آسیب‌های اجتماعی توجه دارند، موفقیت مطلوب‌تری را کسب نموده‌اند (حیدری، ۱۳۹۰). تعلیم و تربیت در زندگی بشر اساسی‌ترین جنبه زندگی است؛ به‌گونه‌ای که انحراف در آن باعث انحراف در همه امور زندگی می‌شود. در اسلام به این موضوع مهم توجه بسیار شده و قواعد مناسبی برای رشد انسان تعیین شده است. بر پایه نظام آموزشی و تربیتی یک جامعه است که نظم و انضباط اجتماعی حالت نهادی به خود می‌گیرد و عامه مردم به طرف فرهنگ و توسعه حرکت می‌کنند. در همین نگاه توجه به این امر خطیر ضروری است که پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی، مجموعه به هم پیوسته راهبردهایی است که افراد جامعه قادر هستند در زندگی به صورت خودکنترلی افکار و اندیشه‌های گرایش به آسیب را فراموش نموده و از ارتکاب آن پرهیز نمایند. تداوم آموزش مناسب و پیشگیرانه نه تنها انسان را در چارچوب هنجارهای اجتماعی قرار می‌دهد، بلکه او را آموخته و ناهمی از منکر جهت سالم‌سازی محیط هدایت نموده و این مهم از رهاورد آموزش و پرورش امکان‌پذیر است. برای موفقیت در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی به علت ذو ابعاد بودن آن و این‌که مبارزه با آن نیازمند هماهنگی وسیع سازمان‌های مختلف است باید فعالیت‌ها مختلف دیده شود و در راستای یکدیگر قرار گیرد. این فعالیت‌ها عبارتند از: ۱. فعالیت‌های متمرکز بر فرد، ۲. فعالیت‌های متمرکز بر آموزش و آگاه‌سازی والدین، ۳. فعالیت‌های متمرکز بر معلمان و مدرسه، ۴. فعالیت‌های پیشگیری با استفاده از رسانه‌ها، ۵. فعالیت‌های متمرکز بر ارتقای وضعیت محله، ۶. فعالیت‌های پیشگیری از طریق محل‌های کار و مکان‌های تجمع، ۷. فعالیت‌های پیشگیری با استفاده از شبکه مراقبت‌های بهداشتی اولیه (محمدی، ۱۳۹۶). از معلمان، در صورت ارائه آموزش‌های کافی و لازم می‌توان در امر انتقال اطلاعات مربوط به مواد مخدر و یا تغییر نگرش دانش‌آموزان یا ایجاد مهارت‌های مقاومت در مقابل فشار دوستان استفاده نمود. مطالعات مختلف نشان داده‌اند که آموزش‌هایی که به وسیله معلمان انتقال می‌یابند، علاوه بر کم هزینه بودن، تأثیر قابل توجهی در افزایش آگاهی و تغییر (دفتر برنامه کنترل مواد مخدر سازمان ملل متحد، UNDCP).

بسترسازی و تسهیل در راه‌اندازی و فعالیت سازمان‌های مردم‌نهاد و اجتماع‌محور از جمله تشکل‌های

دانش‌آموزی و ایجاد هسته‌های کوچک و شبکه‌های بزرگ دانشجویی در زمینه پیشگیری نقش اساسی دارند. نهادهای برخاسته از مردم چون از خود مردم هستند، و با مشکلات دست و پنجه نرم کرده‌اند بهتر می‌توانند در پیشگیری از آسیب‌ها در جامعه گام‌های مثبتی بردارند. در مجموع با توجه به تحلیلی که از وضعیت برنامه‌ها و فعالیت‌های حوزه پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی در آموزش و پرورش وجود دارد، اولویت‌هایی را که به نوعی چشم‌انداز فعالیت‌ها در آینده نیز محسوب می‌شوند، عبارتند از: تمرکز ویژه بر برنامه‌های پیشگیری اولیه در مدارس؛ گسترش نرخ پوشش برنامه‌های پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی در مدارس؛ راه‌اندازی نهضت فرهنگی پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی در مدارس؛ طراحی و استقرار نظام آموزش درسی و کمک‌درسی پیشگیری در مدارس کشور؛ همکاری برای استقرار نظام مراقبت اجتماعی از کودکان و نوجوانان؛ طراحی و اجرای برنامه‌های پیشگیری مبتنی بر الگوی آمایش سرزمین؛ توسعه برنامه‌های مبتنی بر شواهد در زمینه پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی؛ گسترش مشارکت‌های مردمی از طریق الگوهای جامعه‌محور در زمینه پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی (منصورکیایی، ۱۳۹۴). از دیدگاه اسلامی تدابیر پیشگیرانه برای اصلاح انسان قبل از معصیت و همچنین اجتماعی شدن در رویکردهای تربیتی و فرهنگی مد نظر قرار دارد. لذا هر چند برخوردهای قهرآمیز برای امنیت اجتماعی ضرورتی انکارناپذیر تلقی می‌گردد، اما نوع پیشگیری، قبل از وقوع جرم ارتباط و تعامل و روش‌های آگاهی‌بخشی از طریق مشاوره‌های دینی مورد توصیه قرار گرفته تا از عوامل ضدہنجاری جلوگیری گردد (حیدری، ۱۳۹۰).

پیشنهادهای

از جمله اقدامات پیشگیرانه در مراکز آموزشی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- هماهنگ کردن بخش‌های عمومی و خصوصی که در زمینه پیشگیری از وقوع جرم فعالیت دارند، مانند آموزش و پرورش، نیروی انتظامی، کار و امور اجتماعی، شهرداری‌ها، شوراها، امور جوانان، بهزیستی،
- آگاهی دادن به خانواده‌ها برای نظارت و کنترل بیشتر آنان بر فرزندان و گوشزد کردن میزان مجازات جرایم در صورت ارتکاب جرم توسط آنان،
- برنامه‌ریزی مناسب برای تنظیم اوقات فراغت نوجوانان و جوانان،
- تقویت ارتباط میان والدین دانش‌آموزان با مربیان و عدم واگذاری مسئولیت تربیت فرزندان به مدرسه یا خانواده به تنهایی،
- تقویت مراکز مشاوره‌ای مفید و کارآمد در مدارس،
- بها دادن به مسئله ترک تحصیل و یا اخراج دانش‌آموزان از مدرسه و ضرورت ارتباط با خانواده‌های آنان،
- ایجاد مراکز آموزشی، ورزشی، تفریحی، مشاوره‌ای برای گذران اوقات فراغت نوجوانان و جوانان،

- تشکیل کمیته پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی در سطح استان‌ها و مناطق آموزش و پرورش،
- تدوین نقشه خطرپذیری مدارس کشور،
- تدوین سند پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی در آموزش و پرورش و آموزش عالی،
- اجرای برنامه آموزش مهارت‌های زندگی و مقابله با مشکلات با هدف پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی و روانی در مدارس مقاطع ابتدایی، راهنمایی و متوسطه در دوره‌های روزانه و شبانه‌روزی،
- آموزش مهارت‌های زندگی به دانشجویان از طریق اختصاص دو واحد درسی به‌عنوان درس عمومی برای دانشجویان مقاطع کاردانی و کارشناسی کلیه رشته‌های تحصیلی در دوره‌های روزانه و شبانه،
- آموزش مهارت‌های زندگی به کودکان و مربیان مهدهای کودک دولتی و غیردولتی (آموزش و پرورش با همکاری سازمان بهزیستی)،
- آموزش مهارت‌های زندگی به کودکان بد سرپرست و بی‌سرپرست تحت پوشش سازمان‌های حمایتی،
- گسترش برنامه‌های همیاران سلامت روان با هدف مشارکت دانش‌آموزان و دانشجویان به‌ویژه در پیشگیری اولیه (سطح اول) از آسیب‌های اجتماعی،
- آموزش شهروندی در مدارس،
- ارتقای سطح آگاهی اساتید دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی، معلمان، مربیان، مددکاران اجتماعی، روان‌شناسان، مشاوران در زمینه آسیب‌های اجتماعی،
- تقویت و گسترش فعالیت ورزشی در مدارس،
- تقویت و گسترش خدمات مشاوره، روان‌شناسی و مددکاری اجتماعی در مراکز آموزشی،
- تقویت و گسترش خط تلفن اورژانس اجتماعی (تلفن ۱۲۳) برای ارائه خدمات به دانش‌آموزان و دانشجویان در معرض آسیب و آسیب دیده و تقویت و گسترش مراکز مشاوره حضوری و غیرحضوری،
- فراهم کردن زمینه آموزش مهارت فنی و حرفه‌ای به دانش‌آموزان و دانشجویان آسیب‌دیده اجتماعی به کمک سازمان آموزش فنی و حرفه‌ای و سازمان بهزیستی و سایر دستگاه‌های ذیربط و سازمان‌های غیردولتی،
- فراهم کردن زمینه حمایت‌های روانی - اجتماعی افراد آسیب‌دیده اجتماعی در مدرسه با هدف جلوگیری از گرایش مجدد آنها به آسیب‌های اجتماعی،
- فراهم کردن زمینه پذیرش دانش‌آموزان و دانشجویان آسیب دیده اجتماعی در مدرسه، خانواده و جامعه با هدف بازگشت آنها به زندگی مناسب و سالم.

منابع

- آفاگل‌زاده، غلامحسین، (۱۳۸۹)، *تعامل پلیس با مدارس با تأکید بر افزایش آگاهی‌های دانش‌آموزان در زمینه پیشگیری از جرایم*، دفتر تحقیقات کاربردی پلیس پیشگیری ناجا.
- ابراهیمی، شهرام، (۱۳۸۸)، «*رویکردهای موسع و مضیق پیشگیری و آثار آن*»، آموزه‌های حقوقی دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ش ۱۲، ص ۳۷-۵۲.
- اسحاقی، سیدحسین و سلوک علوی، (۱۳۸۱)، *راهبردهای امام علی (ع) در تربیت فرزندان*، قم: بوستان کتاب.
- افلاکی، حسین، و همکاران، (۱۳۹۳)، «*نقش دین در کاهش آسیب‌های اجتماعی*»، در: نخستین همایش ملی علوم تربیتی و روان‌شناسی.
- باقری، خسرو، (۱۳۸۴)، *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*، تهران: مدرسه.
- بختیاری‌پور، قباد و همکاران، (۱۳۹۵)، «*نقش نماز در کاهش آسیب‌های اجتماعی*»، در: همایش پایش جرایم و آسیب‌های اجتماعی و راهکارهای پیشگیرانه.
- بیانات مقام معظم رهبری در تاریخ ۲/بهمن/۱۳۹۵
- بیانات مقام معظم رهبری در تاریخ ۲۹/اردیبهشت/۱۳۹۵
- بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۶۵ در تاریخ ۱۱/اردیبهشت/۱۳۶۵.
- بیگلری، مجتبی و اعظم مرادی، (۱۳۹۵)، «*آسیب‌های اجتماعی از دیدگاه قرآن و راه‌های پیشگیری از آن*»، کنفرانس بین‌المللی رویکردهای نوین علوم انسانی در قرن ۲۱، رشت، دبیرخانه کنفرانس. قابل دستیابی در آدرس: <https://www.civilica.Com>
- پرموز، فرهاد، (۱۳۹۴)، *رویکرد نشر اطلاعات مؤثرترین راه پیشگیری از اعتیاد در میان نوجوانان*، برگرفته از سایت خبری تحلیلی زریوار خبر.
- تبریزی، منصوره، (۱۳۹۳)، «*تحلیل محتوای کیفی از منظر رویکردهای قیاسی و استقرایی*»، علوم اجتماعی، ش ۶۴، ص ۱۳۸-۱۰۵.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد، (۱۴۱۹ق)، *غررالحکم و دررالکلم*، قم: دار الکتب الاسلامی قم.
- جاوید انوری، احمد، (۱۳۹۴)، «*شیوه‌های برخورد ائمه با مفاسد اجتماعی با تأکید بر شیوه‌های پیشگیری*»، مطالعات اهل بیت‌شناسی، ش ۲، ص ۱۵۳-۱۲۳.
- جوکار، عباس و همکاران، (۱۳۹۶)، «*نقش رسانه‌ها در پیشگیری از آسیب‌های اجتماع*»، در: همایش ملی حقوق و علوم جزا.
- حیدری، علی، (۱۳۹۰)، «*بایسته‌های آموزش‌های دینی در پیشگیری از جرایم و آسیب‌های اجتماعی*»، برگرفته شده از سایت <http://www.pajohe.ir>

- دفتر برنامه کنترل مواد مخدر سازمان ملل متحد (UNDCPU)، (۱۳۹۵)، «راهنمای پیشگیری از سوء مصرف مواد برای دست‌اندرکاران رسانه‌های گروهی»، پژوهش‌های اطلاعاتی و جنایی، سال یازدهم، ش ۲، ص ۳۸-۲۴.
- دهقانی، محمود و علیرضا جزایری، (۱۳۸۳)، «بررسی توصیفی - تحلیلی رویکرد پیشگیری از سوء مصرف مواد مخدر»، رفاه اجتماعی، سال چهارم، ش ۱۵، ص ۲۵-۱۲.
- ربانی، رسول و صفائی‌نژاد، فتحیان، (۱۳۸۲)، «آسیب‌های اجتماعی در اندیشه ابن‌خلدون»، پژوهش‌نامه انقلاب اسلامی، ش ۹-۱۰، ص ۱۱۲-۱۰۱.
- رجبی‌پور، محمود، (۱۳۸۷)، «مبانی پیشگیری اجتماعی از بزهکاری اطفال و نوجوانان، تهران: دفتر تحقیقات کاربردی پلیس پیشگیری و نشر منتهی.
- رحمانی‌فضلی، عبدالرضا، (۱۳۹۵)، «ارائه گزارش دستگاه‌های اجرایی به رهبری، ۲۴ اردیبهشت ۱۳۹۵، گفت‌وگو وزیر کشور با ایسنا.
- روشن‌پور، مجتبی و مجتبی رومانی، (۱۳۹۷)، «بررسی عوامل مؤثر بر آسیب‌های اجتماعی در بین دانش‌آموزان پسر دوره دوم متوسطه مدارس استان لرستان»، قابل دستیابی در آدرس:
<http://lorestanprisons.ir>
- ریسی و انانی، رضا، (۱۳۸۷)، «رابطه سرمایه‌گذاری در آموزش و پرورش با امنیت اجتماعی، مجموعه مقالات همایش دانش‌آموز، پلیس و امنیت اجتماعی.
- سازمان بهزیستی استان یزد، (۱۳۸۹)، «سند کنترل و کاهش آسیب‌های اجتماعی استان یزد، شورای برنامه‌ریزی و توسعه استان یزد، کارگروه اجتماعی و فرهنگی کمیته امور اجتماعی.
- سام آرام، عزت‌اله و همکاران، (۱۳۹۶)، «سیاست‌گذاری اجتماعی در حوزه آسیب‌های اجتماعی در قوانین برنامه توسعه کشور»، انتظام اجتماعی، ش ۱، ص ۱۰۵-۱۲۶.
- سبحانی‌نژاد، مهدی و همکاران، (۱۳۸۷)، «تبیین چالش‌ها و راهکارهای بهره‌گیری از فعالیت‌های فوق برنامه مدارس جهت تربیت شهروندی دانش‌آموزان، مجموعه مقالات اولین همایش آموزش و یادگیری غیررسمی، مشهد، دانشگاه فردوسی.
- شفيعی ورزنده، مهدی و همکاران، (۱۳۹۵)، «علل آسیب‌های اجتماعی، مدیریت و راهکارها»، اولین همایش بین‌المللی پژوهش‌های نوین در مطالعات مدیریت.
- صالحی، جواد و الهام صادقی‌راد، (۱۳۹۰)، «آموزه‌های اسلامی؛ دریچه‌ای به سوی پیشگیری اجتماعی از وقوع جرم»، مهندسی فرهنگی، سال ششم، ش ۶۱ و ۶۲، ص ۲۰-۹.
- طیبی، فتح‌الله، (۱۳۹۴)، «عوامل مؤثر بر آسیب‌های اجتماعی در ایران»، در: دومین همایش علمی پژوهشی علوم تربیتی و روان‌شناسی آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی ایران.

- کارگرفشرف‌آباد، ملکه، (۱۳۹۵)، «آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی ایران»، چهارمین همایش علمی پژوهشی علوم تربیتی و روان‌شناسی، آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی ایران.
- کراچکی، محمدبن علی، (۱۴۱۰ق)، *کنزالفوائد*، قم: مکتبه المصطفوی.
- گذشتی، محمدعلی و فاطمه کاکاوند قلعه‌نوعی، (۱۳۹۳)، «آموزه‌های تعلیمی مثنوی مولوی در حوزه آسیب‌های اجتماعی»، پژوهش‌نامه ادبیات تعلیمی (پژوهش‌نامه زبان و ادبیات فارسی)، دوره ششم، ش ۲۱، ص ۸۱-۱۰۸.
- محمدی، علی، (۱۳۹۶)، «پیشگیری از اعتیاد با رویکرد اجتماعی کردن مبارزه با مواد مخدر و بهره‌مندی از ظرفیت سازمان‌های مردمی»، پیشرفت‌های نوین در علوم رفتاری، دوره دوم، ش ۱۱، ص ۵۸-۱۱.
- محمدی، مهدی، (۱۳۹۰)، «تشدید و تعمیق آسیب‌های اجتماعی با تأکید بر تفکر اجتماعی غیراسلامی غیربومی»، دومین کنگره ملی علوم انسانی.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۸۳)، *مجموعه آثار*، چ یازدهم، قم: صدرا.
- منصور کیایی، نادر، (۱۳۹۴)، «استقرار نظام درسی پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی»، یادداشتی در خصوص رفتارهای پُرخطر در میان دانش‌آموزان و نقش مهم والدین و مدرسه در پیشگیری از رفتارهای - متن در اختیار خبرگزاری‌ها ۲۱ بهمن ۱۳۹۴.
- نایب‌پور، علی و سیدمحمدرضا موسوی، (۱۳۹۵)، «تبیین نقش آموزش مبتنی بر تعلیم و تربیت تعلیم و تربیت اسلامی در پیشگیری آسیب از فردی‌های - سایبری روانی»، فضای سایبری، سال یازدهم، ش ۲، ص ۳۶-۹.
- Thomas, David R, 2006, A General inductive approach for qualitative data analysis, American Journal of Evaluation. v. 27, n. 2.